

Примусове виселення українців з етнічних історичних поселень (рекомендаційний список літератури)

Депортація українців у Радянському Союзі – інструмент радянської національної політики сталінських часів. Депортація українців являла собою насильницьке переселення останніх у віддалені місцевості СРСР, де вони розміщалися у спецпоселеннях. Депортації здійснювали на основі адміністративного або судового рішення і часто супроводжувалися терором. Впродовж 20–50-х рр. ХХ ст. примусові виселення «соціально й політично небезпечних» осіб та народів стали складником репресивно-каральної системи СРСР.

У 1925–1928 роках проводила роботу так звана тристороння комісія УРСР, БРСР та РРФСР щодо перерозподілу кордонів, і як наслідок роботи цієї комісії та розподілу кордонів з українських земель Стародубщини, Білгородщини, Орловщини, Дону були депортовані на Зелений, Малиновий та Сірий Клин сотні тисяч українців.

1930 року СРСР розпочав зачистку західних кордонів – і знову депортації українців. Так звана «куркульська» висилка 1930–1936 рр. забрала знову десятки тисяч українців.

Із захопленням Радянським Союзом Західної України, Західної Білорусі та Прибалтики у 1939–1940 рр., депортації торкнулись і народів, що мешкали на цих землях.

Уже восени 1939 р. перша хвиля депортації охопила польських осадників, які виселялися разом із сім'ями. Протягом грудня 1939 – березня 1940 рр. із Західної України та Західної Білорусі було депортовано понад 137 тисяч осіб. Їх виселяли в північно-східні області РРФСР, Комі АРСР і Казахстану.

Друга хвиля депортації прокотилась у квітні 1940 р., коли було вивезено заможних селян – «куркулів» (до 6 тис. сімей із Західної України та Західної Білорусі). Всього із Західної України в 1939–1940 рр. було вислано до Сибіру, Поволжя, Казахстану та на Північ, за різними підрахунками, від 10 до 20 % населення. Чимало невинних людей, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, було знищено.

28 листопада 1947 міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов направив заступнику голови Ради міністрів СРСР Л. Берії повідомлення про переселення з західних областей України 26460 сімей (76268 осіб) «активних націоналістів і бандитів», 21197 сімей (61066 осіб) на роботу у вугільній промисловості східних районів СРСР, інші 5264 сім'ї (15202 особи) в Омську область.

Хронологія депортацій

16 жовтня 1922 – утворено Особливу комісію при НКВС СРСР з питань вислання в табори примусової праці.

10 серпня 1922 – декрет ВЦВК «про адміністративне вислання» давав право на вислання всіх запідозрених осіб у відділені регіони СРСР.

28 березня 1924 – затверджено «Положення про права ОДПУ в частині адміністративних виселення, заслання і ув'язнення в концентраційні табори».

4 квітня 1925– ОДПУ отримало право забороняти «соціально шкідливим» особам проживати в певних місцевостях.

12 червня 1929 – постанова «Про заслання особливо злісних злочинців».

20 лютого 1930 – постанова ЦК ВКП(б) про необхідність примусового виселення 200-300 тис. сімей з районів суцільної колективізації, перш за все в райони Казахстану.

червень 1931 – утворено відділ спецпоселень в системі ГУЛАГу.

25 листопада 1935 – постанова ЦК КП(б)У про виселення із західної прикордонної смуги УСРР.

28 квітня 1936 – постанова РНК СРСР «Про виселення з УСРР в Карагандинську область Казахської АРСР 15 тисяч польських та німецьких господарств».

13 квітня 1938 – циркуляр №80 НКВС СРСР про облік спецпоселенців.

вересень 1939–червень 1941 – із Західної України було депортовано понад 500 тисяч людей.

1940 – утворено управління виправно-трудова колоній (ВТК) і трудпоселень ГУЛАГу.

березень 1943 – постанова ДКО СРСР «Про спеціальні заходи у західних областях України», яка зобов'язувала НКВС СРСР виселяти сім'ї «активних учасників ОУН–УПА у віддалені місцевості СРСР».

7 січня 1944 – розпорядження № 20 з підписом Л. Берії, в якому нарком наказував «усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна на підставі наказу НКВС СРСР № 001552».

31 березня 1944 – наказ НКВС СРСР № 122 за підписом Л. Берії про репресії членів родин оунівців.

березень 1944 – постанова ДКО СРСР «Про спеціальні заходи у західних областях України», в п. 8 якої зазначалось: «Зобов'язати НКВС СРСР виселяти родини активних учасників ОУН, УПА і УНРА у віддалені місцевості СРСР».

24 березня 1944 – в структурі НКВС СРСР утворено відділ спецпоселень.

31 березня 1944 – директива НКВС №122 за підписом Л. Берії «Про виселення до віддалених районів Красноярського краю, Іркутської, Омської, Новосибірської областей членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках».

5 і 15 квітня 1944 – інструкція «Про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони СРСР» та інструкція-вказівка «Про порядок виселення родин активних учасників ОУН і УПА».

29 жовтня 1944 – постанова ДКО № 684-с, відповідно до якої місцем заслання для учасників національно-визвольних змагань та членів їхніх родин були Комі АРСР, Архангельська, Кіровська та Молотовська області «для трудового виховання».

15 травня 1945 – Львів. На нараді з секретарями обкомів КП(б)У та начальниками обласних управлінь НКВС та НКДБ М. Хрущов вимагав вислати родини повстанців у віддалені місцевості СРСР.

19 травня 1945 – звернення керівництва УРСР «до робітників, селян і інтелігенції західних областей України», яких попереджали, що в разі неприбуття з повинністю (до 20 липня) «до всіх учасників банд будуть застосовані найсуворіші заходи».

20 квітня 1946 – директива МВС СРСР №97 про заслання «колишніх поліцаїв, власовців та інших осіб».

10 вересня 1947 – постанови Ради Міністрів (РМ) СРСР № 3214 про виселення на спецпоселення за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР «родин учасників банд ОУН, посібників учасникам ОУН та членів їхніх родин, куркулів-націоналістів та їхніх родин».

15 жовтня 1947 – таємна постанова № ПБ-148/142 ЦК КП(б)У та РМ УРСР «Про порядок використання земель і майна, залишених після виселення родин націоналістів та бандитів».

21 лютого 1948 – Указ Президії ВР СРСР «Про виселення з УРСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя».

23 лютого 1948 – Указ Президії ВР СРСР про заслання на поселення засуджених «учасників банд ОУН» після відбуття покарання у виправно-трудовах таборах (ВТТ).

26 листопада 1948 – Указ Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового та постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни».

1950 – утворено 9-те управління МДБ СРСР, яке відало спецпоселеннями.

15 квітня 1950 – наказ МВС СРСР № 00248 «Про оголошення виселенцям-оунівцям про залишення їх навечно в спеціальних поселеннях».

13 лютого 1951 – постанова РМ СРСР № 377-100 «Про депортацію з України колишніх військовослужбовців армії Андерса та члени їхніх родин».

1944–1952 – з території західних областей України було депортовано 203 662 осіб.

30 жовтня 1954 – утворено 4-й відділ МВС СРСР для обліку і контролю за спецпоселеннями.

5 липня 1954 – постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про зняття деяких обмежень правового становища спец поселенців». Не поширювалась на українських націоналістів і членів їх сімей, виселених із західних областей України.

29 березня 1959 – через зняття з обліку спецпоселенців 4-й відділ МВС СРСР для нагляду за спецпоселеннями ліквідовано.

15 червня 1959 – Указ Президії ВР СРСР «Про відповідальність колишніх спецпоселенців за самочинне повернення їх в місця, звідки вони були виселені», порушникам якого загрожував 3-річний термін виселення.

14 листопада 1989 – декларація ВР СРСР скасувала депортаційні обмеження. Реабілітовано всі депортовані народи.

Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : суспільно.політичний та історико.правовий аналіз : у 2 кн. / І. Г. Білас. – К. : Либідь, 1994.

Вміщена інформація про репресивні органи у механізмі примусових переселень, про депортацію українців із території Закарпаття, про масові депортації народів 1945–1947 рр.

Боровик О. Трагедія Холмщини : до 60-річчя Холмських подій / О. Боровик, А. Боровик. – Рівне : Рівнен. друк., 2008. – 258 с.

Про переселенсько-депортаційні акції, геополітичний та ідеологічний аспекти. Акція «Вісла».

Веденєєв Д. Українські Соловки / Д. Веденєєв, С. Шевченко. – К. : ЕксОб, 2001. – 206 с.

Документальні розповіді про долі українських політв'язнів, засуджених і примусово висланих на Соловки.

Війна і міф. Невідома Друга світова, 1939–1945 / за заг. ред. : О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Х. : Клуб Сімейного дозвілля, 2016. – 272 с.

Вміщена інформація про депортацію українців до Сибіру

Данильчук, В. Р. Українські оstarбайтери: 1941–1947 рр. : (на прикладі Рівнен. обл.) / В. Р. Данильчук. – Рівне : ДМ, 2012. – 282 с.

Добровольський Є. Крутими стежками : спогади та роздуми / Є. Добровольський. – Т. : Збруч, 1999. – 144 с.

Спогади автора книги про роки, проведені у Карагандинських концтаборах, у Воркуті, про поселення у Казахстані.

Дрозд Р. Історія українців у Польщі в 1921–1989 роках / Р. Дрозд, Б. Гальчак, І. Мусієнко ; пер. з пол. І. Мусієнко. – 3-тє вид., випр., доповн. – Х. : Золоті ворота, 2013. – 272 с.

Монографія присвячена історії українського населення Підляшшя, Холмщини, Надсяння, північної Лемківщини у 1921–1989 рр. (про виселення українського населення з Польщі в 1944–1946 рр., акція «Вісла»)

Друга Світова війна і доля народів України : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 23–24 червня 2005 р. – К. : Сфера, 2005. – 220 с.

У збірнику вміщена інформація про українських примусових робітників нацистської Німеччини, про українсько-польське переселення 1944–1946 рр.

Друга світова війна в історичній пам'яті України : за матеріалами Укр. ін-ту нац. пам'яті / упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилявець. – К. ; Ніжин : Лисенко М. М., 2010. – 247 с.

Вміщена інформація про економічну політику німецьких окупантів, про остарбайтерів, про вивезення мешканців України на примусові роботи до Німеччини.

Кісь О. Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти : монографія / О. Кісь. – Л. : Ін-т народознавства НАН України, 2017. – 288 с.

Про українських жінок-політв'язнів ГУЛАГУ, про політичні репресії 20 ст.

Конквест Р. Жнива скорботи : радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 382 с.

Про розкуркулення і колективізацію (1929–1921 рр.), про депортацію на Північ Росії мільйони селян.

Кров українська, кров польська : трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / упоряд. М. Іваник. – Л. : Львів. політехніка, 2014. – 392 с. – (Бібліотека Закерзоння) (Спогади ; т. 2).

Спогади очевидців з Холмщини і Південного Підляшшя про польський концентраційний табір для українців у Явожно, про акцію «Вісла» та ін.

Куницький, М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) : монографія / М. П. Куницький. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2007. – 248 с.

Марунчак М. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах / М. Марунчак. – Вінніпег : Світова ліга укр. політв'язнів, 1996. – 364 с.

Про концтабори III Рейху – Ашвіц, Бухенвальд, Дора, Целлен-Бав, Дахав, Майданек, Бегрен-Бельзен, Равенсбрюк, Грос-Розен та ін.

Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла» : пол.-укр. конфлікт 1943–1947 рр. / Г. Мотика ; пер. з пол. А. Павлишина. – К. : Дух і літера, 2013. – 360 с.

Вміщена інформація про виселення українців з Польщі 1944-45 рр. в СРСР (з Любачівського, Перемиського, Ліського і Сяницького повітів), про депортацію українців 1947 р. (операція «Вісла»)

Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20 – 50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черненко. – К. : Наук. думка, 1994. – 349 с.

Висвітлюються маловідомі сторінки історії України цього періоду, зокрема примусові методи «перевиховання» місцевої інтелігенції західноукраїнських земель та її інтегрування в радянську систему. Про засуджених і відправлених у ГУЛАГ та ін.

Савчук О. Свої серед своїх : депортації українців з Холмщини й Підляшшя в 1944–1947 рр. : монографія / О. Савчук. – Луцьк : Гадяк Ж. В., 2012. – 237 с.
Про депортаційну політику тоталітарних режимів Польщі та СРСР, про етнокультурні наслідки депортацій українців у 1944–1946 рр. і 1947 р.

Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль : [б. в.], 1997. – 439 с.
Депортація українців до УРСР у 1944–1946 рр. та 1947 р.

Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. : іст. нариси : у 2 кн. Кн. 2 / О. Бровар, О. Буцько, Д. Веденєєв та ін. – К. : Наук. думка, 2011. – 944 с.
Про переселенський процес Україна – Польща 1944–1946 рр., про примусову працю українців на території нацистської Німеччини

Українські в'язні табору Маутгаузен : свідчення тих, хто вижив / упоряд. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – 336 с.
Спогади, фото, листи та усні історії українців, які перебували в концентраційному таборі.

Явожно : спогади в'язнів польського концентраційного табору / до друк. підгот. Б. Гук, М. Іваник. – Перемишль ; Торонто ; Л. : [б. в.], 2007. – 368 с. – (Спогади ; т. 1) (Бібліотека Закерзоння)
38 спогадів колишніх українських в'язнів польського концентраційного табору

Політичні репресії радянської доби в Україні : наук.-допом. бібліогр. покажч./ упоряд. Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; Держ. іст. б-ка України. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.

Репресії в Україні (1917–1990 рр.): наук.-допом. бібліогр. покажч./ авт.-упоряд. С. К. Бабич, В. В. Патока. – К. : Смолоскип, 2007. – 520 с.

Бадяк В. Депортація: погляд з шістдесятилітньої віддалі / В. Бадяк // Дзвін. – 2006. – № 5/6. – С. 93–102.

Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років / І. М. Волков // Український історичний журнал. – 1993. – № 7/8. – С. 37–43.

Вронська Т. Тема репресій проти родин «ворогів народу» в мемуарах представників української діаспори / Т. Вронська // Наукові записки

Національного університету «Острозька академія» : зб. наук. пр. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. – С. 266–273.

Гальчак С. На узбіччі суспільства: оstarбайтери Поділля у повоєнній Україні / С. Гальчак // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – 2010. – №1. – С. 269–282.

Гальчак С. Під час війни з України в Німеччину було вивезено цілу «країну» оstarбайтерів / розмову з доктором істор. наук С. Гальчаком провів О. Чабан // Урядовий кур'єр. – 2013. – №59/29 берез./.. – С. 8–9.

Грицай П. Концтабір у Сибіру / П. Грицай // Пам'ятки України : історія та культура. – 2017. – № 1. – С. 20–23.

Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) / В. Жезицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 128–134.

Кобириночка Г. Українське слово під звуки курая / Г. Кобириночка, М. Ткачук // Літературна Україна. – 2013. – №1/3 січ./.. – С. 15.
Про історію переселення українців у Башкирію

Козаренко Б. Закинутий острівець України / Б. Козаренко // Наука і культура. Україна : щорічник. – 1996. – Вип. 29. – С. 60–108.
Про життя українців в Західному Сибіру.

Кузьмин Р. Репресивна політика Галицької надзвичайної комісії (серпень – вересень 1920 р.) / Р. Кузьмин // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : вип. наук. зб. присвяч. 450-річчю Пересопницького Євангелія. – Рівне : РДГУ, 2011. – С. 61–65.
Про відсилення українців на примусові роботи в концентраційні табори

Лахно В. Місцева окупаційна преса Полтавщини про виїзд і перебування української робочої сили в країнах третього рейху / В. Лахно // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 43–46.

Моренець В. Все для народу: концтабори 1919–1922 років / В. Моренець // Пам'ятки України : історія та культура. – 2017. – № 1. – С. 6–11.

Ольховський І. І стала рідна земля чужою / І. Ольховський // Українська культура. – 2017. – №2. – С. 36–39.
Українсько-польське переселення. Акція «Вісла»

Паламарчук Г. ...Як на довгій ниві / Г. Паламарчук // Дзвін. – 2002. – № 9. – С. 111–119.
Спогади про депортацію сімей арештованих «багатіїв», українських патріотів із Західної України на спецпоселення в 1939–1941 рр.

Струцюк Й. Перший ешелон / Й. Струцюк // Слово просвіти. – 2017. – № 39. – С. 4.

Про примусове переселення українців (Україна – Холмщина 1941-1945 рр.)

Сюндюков І. Остання депортація / І. Сюндюков // День. – 2013. – №140/141. – С. 11.

Про переселення українців в 1951 р.

Турчин Т. Сучасна українська історіографія про умови праці та побуту українських «остарбайтерів» у Німеччині в роки Другої Світової війни / Т. Турчин // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 309–312.

Халюк Л. Спогади українців Польщі про акцію «Вісла» 1947 року / Л. Халюк // Київ. – 2016. – №3/4. – С. 163–173.

Халюк Л. Усні народні оповідання про переселення 1947 року: фольклор чи ні? / Л. Халюк // Слов'янські обрії : зб. наук. праць. – К. : НБУВ, 2013. – Вип. 5. – С. 146–152.

Чернявський Р. Качественный и количественный состав населения, вывезенного на принудительные работы в третий рейх в 1941–1944 годах (на материалах Николаевской области) / Р. Чернявський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 225–229

Чирко Б. В. Політичне тавро «спецпереселенців» / Б. В. Чирко // Відродження. – 1993. – № 10. – С. 72–76.

Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті рр.)

Підготувала Л. Малишева